

Orlanda Obad

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

Zašto nam je kapitalistička nevolja milija od svih blaga ovoga svijeta: o stvaranju dobitnika i gubitnika na hrvatskom selu

Prema prvotnoj zamisli, posljednji dio mog istraživanja društvene percepcije Europske unije u Hrvatskoj, poduzet s ciljem ispitivanja pluralnosti diskursa o EU-u i predodžaba neelitnih društvenih slojeva, trebao je poslužiti kao svojevrsan korektiv.¹ Očekivala sam da će mi intervjui s hrvatskim poljoprivrednicima, već i zbog njihova dvostruko perifernog položaja (usp. Štambuk 2002) – u odnosu na onu blisku, ali i na udaljene, europske metropole – kao i zbog toga što se bave djelatnošću koja se u Hrvatskoj, u kontekstu pristupanja EU-u, percipira kao gubitnička (usp. Ilišin i Mendeš 2005: 227), pružiti uvid u predodžbe o Europi i Europskoj uniji iz iskošene, marginalne perspektive. Međutim, pokazalo se nešto posve suprotno: da iz gustog tkanja kontingencija u teritorijalno perifernim područjima na kojima sam vodila razgovore izranjaju predvodnici elitne skupine u nastajanju koji već sudjeluju u novim procesima raslojavanja na hrvatskome selu.

Moji su sugovornici bili iznimka u hrvatskoj poljoprivredi, umnogome različiti od »običnih seljaka«, koji su – kako to jetko formulira medijski diskurs – imali *premale prinose, premalo zemlje* i, sukladno tome, primali *prevelike poticaje*. Istraživanja koja su se među hrvatskim poljoprivrednicima provodila između 2004. i 2007. godine pokazala su kako najveći broj njih nije namjeravao »provesti značajnije promjene u sljedećih pet godina« unatoč približavanju države EU-u i glasnim zahtjevima da svoja gospodarstva i poslovanje prilagode novim standardima (Franić, Kumrić i Hadelan 2009: 174). Ili su pak odgovarali da u budućnosti namjeravaju nastaviti proizvodnju »za svoje potrebe i iz hobija« (isto). Svi sudionici mojeg istraživanja bili su u procesu prijave ili su već dobili sredstva iz pretpristupnih fondova za poljoprivredu i ruralni razvoj SAPARD i IPARD. Riječ

¹ U prethodnim dijelovima istraživanja intervjuirala sam predstavnike Pregovaračke skupine za vođenje pregovora o pristupanju Republike Hrvatske Europskoj uniji (krajem 2007. i početkom 2008. godine), te studente druge godine zagrebačkoga Pravnog fakulteta koji su pohađali kolegij o europskome javnom pravu (u prvoj polovici 2009. godine).

je o skupini koja se godinama prije pristupanja države Uniji već pripremila za nadolazeću »projektifikaciju« (usp. Kovách i Kučerová 2006) kao važnu sastavnicu pristupa EU-a ruralnom razvoju kojem se, posredno, promiču vrijednosti povezane s tržišnim natjecanjem. Sam zahtjev za osmišljavanjem projekata i ispunjavanjem prijava kako bi se dobio novac, pišu Kovách i Kučerová (2006), u ruralnim je područjima otvorio prostor *projektnoj klasi*, koju čine raznorodni stručnjaci, konzultanti, predstavnici nevladinih organizacija ili, primjerice, administrativno osoblje uposleno na raznim razinama razrade projekata (isto: 4). Ako već i sami nisu bili pripadnici projektne klase, moji su se sugovornici u pretpristupnom razdoblju izvjestili u tome da im »olovka ne bude teška«, usvojivši niz administrativnih i poduzetničkih vještina: nalazili su načina da, mnogo prije nego što ih o tome izvijeste lokalne institucije, saznaju o nadolazećim promjenama propisa i raspisivanju natječaja, putovali su po stručnim sjajmovima u Europi i svijetu u potrazi za novim tehnologijama, stjecali su stručna znanja iz računovodstva, a po stupnju obrazovanja – neki i s fakultetskim diplomama – ponekad su bili i iznad nacionalnog prosjeka. O tome u kolikoj su mjeri bili iznimka po uspješnosti prilagodbe hiperreguliranim standardima i kriterijima EU-a, možda dovoljno govori podatak da je tijekom četiri godine u kojima su raspisivani natječaji za SAPARD², koji pojedini autori opisuju kao »program za uvježbavanje poslovne discipline i suradnje po uzoru na europske standarde« (Franić, Bokan i Kumrić 2007: 716), u Hrvatskoj prijavljeno svega 139 projekata, od kojih je 37 potpisalo ugovor i dobilo novac.³

Kada se ovo istraživanje provodilo (početkom 2010. godine), diljem zemlje organizirani su prosvjedi poljoprivrednika zbog Vladine najave smanjenja poticaja u poljoprivredi. Moji sugovornici nisu bili među prosvjednicima. No kako se ispostavilo u intervjuima, moji sugovornici nisu bili ni među poljoprivrednicima, odnosno seljacima.

Bezuspješna potraga za seljacima

Isprva nisam uviđala problematičnost namjere da iz službenog popisa dobitnika natječaja za SAPARD za svoje sugovornike izdvojim baš seljake, odnosno poljoprivrednike, što je pojam koji se često upotrebljava kao modernija inačica istog. Premda može djelovati kao usputno, nevažno pitanje, napetost između imenovanja i samopoimanja u istraživanju primjene poljoprivrednih politika iznimno je važna: u recentnome etnografskom

2 *Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development* pretpristupni je fond Europske unije. Kako se navodi u brošuri Središnjega državnog ureda za razvojnu strategiju i koordinaciju fondova Europske unije iz 2009, namijenjen je strukturnoj prilagodbi poljoprivredne i razvoju ruralnih krajeva, povećanju konkurentnosti na tržištu EU-a i usvajanju pravne stečevine na području Zajedničke poljoprivredne politike EU-a.

3 Opsežnije vidi: Obad 2012.

prikazu primjene Zajedničke poljoprivredne politike (ZPP) Europske unije u Rumunjskoj Fox (2011) ističe bolnu nemogućnost lokalnih *seljaka* i njihovih gospodarstava da se preobrazu u moderne i, po mogućnosti, komercijalno orijentirane *farmere* koji odgovaraju na zahtjeve za usavršavanjem te za povećanjem produktivnosti i učinkovitosti. Autorica ističe kako je jedan od temeljnih problema u primjeni ZPP-a upravo »diskrepancija između epistemoloških modela koji se primjenjuju u projektu EU-integracije i seljačkih praksi« (str. 20).

Budući da su me u istraživanju percepcije EU-a zanimala upravo *seljačke* prakse, s popisa potencijalnih sugovornika isprva sam isključila poduzeća i usmjerila se na obiteljska poljoprivredna gospodarstva (OPG). No većina predstavnika OPG-ova s kojima sam razgovarala nije sebe smatrala ni seljacima ni poljoprivrednicima. Neki su se poljoprivredom počeli baviti tek u zrelih godinama, poput sugovornika koji je zaključio da njihov dotadašnji, ugostiteljski posao nema perspektive. Dvojica mlađih sugovornika s fakultetskim diplomama (Mirko i Petar),⁴ odbijala su pak bilo kakvu klasifikaciju, objašnjavajući kako im, u odnosu na zamišljene »prave poljoprivrednike« - a to su, kako su pojasnili, oni koji se poljoprivredom bave cijeli život i ne znaju »ništa drugo u životu osim toga« - obrazovanje omogućuje da, ako se okolnosti promijene i oni ne budu mogli živjeti od poljoprivrede, ponovno promijene karijeru i posvete se nekom drugom poslu, koji će vjerojatno potražiti u gradu. Jedan od njih svoj je život već organizirao na taj način: dio tjedna provodio je na selu gdje je, između ostalog, radio na projektu koji je prijavio za IPARD, a ostatak je vremena živio u gradu sa svojom obitelji.

Budući da je ukupan broj OPG-ova koji su dobili sredstva iz SAPARD-a bio premalen, u istraživanje sam uključila i nekoliko predstavnika OPG-ova koji su se upravo prijavljivali za dobivanje sredstava iz IPARD-a, srodnoga pretpripravnog fonda EU-a, kao i nekoliko dobitnika sredstava iz SAPARD-a koji su vlasnici manjih poduzeća i poljoprivredom se bave izravno ili samo posredno, poput sugovornika koji od lokalnih poljoprivrednika kupuje sirovinu za prehrambene proizvode što ih njegovo poduzeće proizvodi i prodaje.⁵ Ni on se, dakako, nije smatrao seljakom, a takav je naziv, pomalo uvrijeđen, odbacio još jedan sugovornik koji je odrastao u prigradskome naselju, a prije nego što se počeo baviti uzgojem povrća, bio je zaposlen kao javni službenik u obližnjem gradu. Poljoprivredom se počeo baviti na nagovor agronomskog stručnjaka, bez prethodnog iskustva, s nešto naslijeđene zemlje i novcem koji je njegova obitelj zaradila u privatnom poduzetništvu.

4 Sva su imena sudionika istraživanja izmijenjena.

5 S takvom nadopunom ispitanika istraživanje se sastojalo od deset polustrukturiranih intervjua. Gotovo svi sudionici istraživanja dobili su novac za koji su se natjecali, premda je bilo i manje uspješnih slučajeva u kojima je projekt bio odobren i ugovor s nadležnom Agencijom za plaćanja u poljoprivredi, ribarstvu i ruralnom razvoju potpisan, ali zbog, primjerice, nedobivanja potrebnog kredita prijavljeni projekt ipak nije ostvaren.

Samo je jedan moj sugovornik na pitanje doživljava li sebe kao seljaka bez razmišljanja odgovorio: »Je, neg' kak'!« (Filip). No on je ujedno bio i jedan od rijetkih koji je kazao da uopće nije vezan uz rad na zemlji i da bi bio spreman zauvijek zamijeniti život na selu životom u gradu, u kojem, kako je kazao, čovjeku osjećaj slobode pruža upravo to što kada otvori prozor, ispred sebe ne vidi golem travnjak, koji za seljaka nije idiličan prizor prirode, nego još jedan radni zadatak – košnja. Od toga da ih se naziva seljacima ili poljoprivrednicima najmanje su zazirali oni koji su cijeli život proveli na selu, naslijedivši od roditelja i zemlju i imanje, koje su, godinama ulažući u njih, povećavali i unaprjeđivali. O tome koliko je za uspješnost obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava važno okrupnjavanje, možda najbolje svjedoče primjeri gospodarstava koja su se u proteklih petnaestak godina zahvaljujući nizu ulaganja povećala deset puta.

Ipak, život na takvim gospodarstvima više nije *seljački*, na što su me sugovornici neprestano upozoravali. Dvojica sudionika istraživanja iz jednoga slavonskog sela rekla su kako je rad na zemlji ili sa stokom danas tek manji dio njihova posla, pa su oni *seljaci*, u svome radnom kombinezonu koji miriše na stajski gnoj, samo »dva sata ujutro i dva navečer« (Bruno). Odnosno, kako je objasnio jedan sugovornik, sustav seljaka sve više prisiljava na obavljanje birokratskih poslova, a kada bi čovjek pristao »po svim tim pravilima (...) raditi i živjeti«, mogao bi »samo pisati« (Marko). Taj se sugovornik, kojemu je, kako je kazao, najdraže razdoblje u godini lipanjska žetva, požalio da puno slobodnog vremena provodi »piskarajući« koliko mu se svinja oprasilo, koliko ih je preselio iz jednog sela u drugo, koliko ih je prodao, koliko ih je uginulo, a koliko ih je završilo na liječenju. Gotovo da bi »trebao pisati stanke kad me netko nazove i ako ja nekog nazovem« (Marko). Još prije nekoliko desetljeća, tvrdili su moji sugovornici, seljak nije morao ni izlaziti iz rodnog sela, nije morao »nositi poreznu prijavu, niti je morao knjigovode imati, niti je morao imati mobitel i MAX tv«, nego je bio zadovoljan da »podoji svoje krave, nahrani svoje svinje« (Bruno). Prije su seljaci znali »gdje se žito predaje«, »gnojivo ti dovezu pred kuću«, i nije ih »zanimalo pošto je gorivo«. Sada pak seljak mora sjesti u auto i »pedeset kilometara ukrug napravim da vidim gdje je pet kuna jeftinije gorivo«, mora »zivkati (...) da bi postigao cijenu« za stoku koju prodaje (Bruno). Dakako, »dobra stara vremena« kojih su se moji sugovornici nostalgично prisjećali nisu bila razdoblja gladi na selu, kao nakon Drugoga svjetskog rata, nego, vjerojatnije, sedamdesete i osamdesete godine prošlog stoljeća, kada je većina njih odrastala.

Moje je osobno istraživačko iskustvo »bivanja na selu« bilo iskustvo prostorne, ali ne i društvene ili kulturne izmještenosti iz gradske sredine i nije imalo veze sa stereotipnim predodžbama o selu koje se, ugrubo, dijele na »suviše idealističke slike idilične seljačke zajednice« i one »tamnih boja, koje označavaju svađe, eksploataciju, zloupotrebe i okrutnosti« (Mendras 1986: 125). Ono što pojedini autori nazivaju integracijom »seoskog u globalno društvo«, koja se »može označiti i kao civilizacijski napredak, posebice kada ukida autarkiju i kulturnu izolaciju sela

od naprednih materijalnih i kulturnih postignuća suvremenog društva« (Župančić 2002: 239), u odgovorima mojih sugovornika ogledalo se u ironijskom obratu koji je odražavao uzvratni stereotipni pogled na podrazumijevane dosege urbanih sredina: »prihvatili smo sve standarde grada: i travu, i drogu, i gejeve« (Bruno), »svega ima: što ima u gradu, ima i tu« (Vjeran). Napokon, upravo su u gradu »sačuvani, sistematizirani, katalogizirani i pohranjeni u gradske muzeje i slične ustanove« (Hodžić 2006: 61) tradicionalni prikazi sela i te *pohranjene* predodžbe i dalje snažno utječu na stvaranje predodžaba o selu. Nije li baš patronizirajući odnos prema seljacima i svemu seljačkom razlog zbog kojeg uživljavanje u ulogu »seoskog idiota« koje opisuje moj sugovornik prolazi neopaženo u posjetima gradskim institucijama i službama.⁶

M: Znete što ću ja vama reći? Da općenito kad dođem negdje, kad trebam bilo šta, da se ja volim napraviti baš onako malo i seljak, da... Razumijete? Malo da oni... Draže im život kad misle da su nivo više.

X: Ozbiljno?

M: Da. Razumijete? Da. Malo se napravim, što kaže, tupaviji nego što jesam i... Pa bolje da mi, što kaže, detaljnije objasni nego... Razumijete. (...) Dobijem ili informaciju ili, što kaže, već radi čega sam išao to ostvariti. Razumijete? (Marko)

Iz potrage za fantomskim seljacima/poljoprivrednicima bilo je jasno da uoči pristupanja Hrvatske EU-u svjedočimo procesu »desakralizacije oruđa i demitologiziranja zemlje i vlasništva kao temeljnih vrijednosti seljaštva«,⁷ u kojem »vezanost za gospodarstvo gubi svoju višeznačnost« koja je uključivala afektivne odnose i druga društvena značenja (Hodžić 2006: 49). Budući da su moji sugovornici o poljoprivredi govorili u ekonomskim terminima ulaganja i profita, odlučila sam ih nazvati poljoprivrednim poduzetnicima. Odbijanjem da budu identificirani kao seljaci ili, točnije, samo kao seljaci moji su sugovornici upozoravali da ne predstavljaju prosječnoga hrvatskog seljaka/poljoprivrednika. Ali su, jednako tako, pokušavali usložniti ono što su smatrali očekivanim okvirom rasprave o hrvatskom selu.

Horizontalna seljačka solidarnost

Za razliku od prethodnih intervjuja s hrvatskim pregovaračima s Europskom unijom i studentima zagrebačkoga Pravnog fakulteta, u ovoj skupini sugovornika predodžbe o EU-u nisu bile poduprte koherentnom simboličkom geografijom ovih prostora. Štoviše, simbolička geografija bila

⁶ O lukavstvima kojima pojedini seljaci pribjegavaju kako bi uz pomoć oznaka kao što su »tradicionalno« ili »domaće« pospješili prodaju svoje hrane u gradu vidi: Rittig Beljak, Randić, Obad 2012.

⁷ Navedeni sam citat namjerno zaoštrila izostavljanjem autorove opreznije formulacije, koja izvorno počinje riječima: »Čini se da prisustvujemo početku...«.

je interpretativno gotovo nevažna kategorija, na što ukazuje i sljedeći kvantitativni podatak: od stotinjak stranica transkribiranih intervjua, na prostorno uvjetovane predodžbe o kulturi i identitetu odnosilo se njih svega devet, što uključuje i dijelove intervjua u kojima su se moji sugovornici protivili tvrdnji da je Balkan središnji ili da je uopće važan pojam simboličke geografije ovih prostora. Štoviše, iskaze koji su podupirali temeljne postavke konceptata kao što su *reprodukcija orijentalizma* Milice Bakić-Hayden (1995) ili *civilizacijska kosina* o kojoj piše Attila Melegh (2006), prema kojima se europskost u regiji, ali i na cijelom kontinentu, stupnjuje, remetila je gdje gdje još uvijek prisutna horizontalna seljačka solidarnost. Ona se ogledala u odgovorima da seljaci/poljoprivrednici posvuda imaju jednake probleme s proizvodnjom i cijenama, samo što je na Zapadu »malo sređenija država i zna se tko šta radi« (Petar). Drugi su pak odgovarali da poljoprivredne emisije u Hrvatskoj, Republici Srpskoj i Srbiji prikazuju vrlo slične probleme (Marko), ili su isticali kako su i u državama zapadne Europe »problemi (...) isti kao i ovdje« (Petar), pa seljačkih prosvjeda zbog mlijeka ima i u Austriji i u Francuskoj. Napokon, neki su od mojih sugovornika susjednu Bosnu i Hercegovinu na simboličkoj razini, na zamišljenoj civilizacijskoj kosini, smještali ispod Hrvatske – u tim su se dijelovima razgovora pojavljivali klasični balkanistički motivi lijenosti, sjedenja po kaficima i ćeifa – dok se istodobno na drugoj, pragmatičnoj razini BiH doživljavala i kao država koja ima za seljake povoljnije aspekte poljoprivredne politike.

Ako se u razgovorima koje sam vodila i spominjao neki *mentalitet* koji se upotrebljavao kao »spredište negativnih karakteristika« (Todorova 1994: 455), to je češće bio onaj socijalistički, a mnogo rjeđe balkanski. Od prostorno određenih predodžaba o kulturi i identitetu u intervjuiima se, općenito, analitički potentnijim pokazalo suprotstavljanje kapitalizma i socijalizma. U odgovorima na pitanja o stanju u hrvatskoj poljoprivredi, kao i u objašnjenjima zašto su u prilagodbi zahtjevima EU-a bili uspješniji od ostalih seljaka/poljoprivrednika mojim je sugovornicima od diskurzivnoga »gradiranja europskosti« važnije bilo raslojavanje na one koji »sami zarađuju za svoju plaću«, odnosno poduzetnike, i one koji su plaćeni po »sjedenju i nerješavanju problema« (Mario), što se uglavnom odnosilo na zaposlene »na teret« državnog proračuna.

Prevladavajuće ogorčenje mojih sugovornika radom raznoraznih *službenika* proizlazilo je u prvom redu iz svakodnevnih iskustava privatiziranja države (usp. Yurchak 2002) s kojima su se suočavali. Veze i osobna poznanstva neizostavan su dio poslovnih praksi, bez njih se nisu obavljali ni banalni zadaci kao što je pribavljanje dokumenata i provjeravanje točnosti pojedine informacije. O tome koliko je takav pristup, koji bi u drukčijem društvenom kontekstu bio suzbijan i kažnjavan, raširen, možda svjedoči i jedan pokušaj šale: na pitanje o važnosti veza i poznanstava u poduzetničkim krugovima moj mi je sugovornik odvratio da se u Hrvatskoj bez veze ne kupuje ni autobusna karta. Ovdje je, prije svega, riječ o uslugama koje se rade za male iznose, »za kavu« ili za kakav poklon. Ka-

da je o izdašnjem, »pravom« podmićivanju riječ, samo mi je jedan sugovornik opisao primjer iz vlastitog iskustva: ispričao je kako je devedesetih godina prošlog stoljeća službenik nadležnog ministarstva od njega tražio proviziju kako bi mu bili isplaćeni poticaji na koje je ionako imao pravo.

U ostalim sam intervjuima tek posredno doznavala o različitim oblicima korupcije i inih kaznenih djela: od pogodovanja po pripadnosti političkim strankama do raznih vidova zloporaba državnih poticaja. I premda je većina mojih sugovornika bila složna u stavu da se situacija u državi popravlja i da je korupcije manje nego prije desetak godina, poljoprivrednici su poduzetnici isticali kako su ponosni na svoj status dobitnika sredstava iz pretpristupnih fondova EU-a baš zato što je riječ o novcu do kojeg se može doći samo pošteno, ispunjavanjem strogih uvjeta i pristajanjem na niz detaljnih provjera. Ako su im se hiperregulirane prakse poslovanja koje su utvrđivali pretpristupni fondovi Unije katkad i činile pretjeranima – kao za višednevne kontrole jednog postrojenja tijekom koje su kontrolori prebrojali svih pet tisuća tzv. nipli za pojenje ne bi li utvrdili da je svaka na svome mjestu – ipak su ih smatrali boljim izborom od kaotičnosti i proizvoljnosti na domaćem terenu.

Uz neskriven ponos što su se u prijelaznom razdoblju, prije pristupanja EU-u, našli na dobitničkoj strani moji su sugovornici otkrili i cijenu uspjeha u ovdašnjim uvjetima kapitalističkog poslovanja: jedan mi se požalio da je posijedio otkako je proširio posao i počeo upravljati milijunskim iznosima, a mnogi su se žalili kako u nekim razdobljima noćima ne spavaju zbog briga koje sa sobom nose obveze poput prijave za natječaje i sklapanja ugovora s trgovačkim lancima te natjecanje s konkurencijom. Kapitalizam je, općenito, često opisivan kao svojevrsan nusproizvod promjene društvenog sustava; on je bio nešto što »nisam (...) ja tražio, došao je«, to je sustav u kojem sami sebi »ne možete reći: danas ja mogu zaraditi i manje« jer, jednostavno, ne dopušta »opuštanje« (Marko). Usporedo s time u intervjuima su se javljala sjećanja na »lagodan život« i »bezbržno djetinjstvo« u socijalizmu, u kojem je čovjek, bez obzira na to što se »nije imalo«, bio »nekako sretan i zadovoljan pa si imao puno slobodnog vremena, malo se radilo« (Krešimir).

U glavnini intervjuja, međutim, nostalgična sjećanja na socijalizam i iskreno iznošenje tegoba s kojima se kao poduzetnici nose nisu za posljedicu imali kritiku kapitalističkog sustava. Ako se tijekom istraživanja i potvrđivala teza Dominica Boyera (2010) po kojoj su nostalgični diskursi o socijalističkoj prošlosti u Istočnoj Europi politični, pa zato nikada »ne mogu biti posve odvojeni od trenutačnih politika identifikacije i pripadanja« (str. 21), u odgovorima mojih sugovornika nije bio korišten kritički potencijal koji prati zazivanje drukčijeg društvenog uređenja te koji se odlikuje:

- (1) označavanjem i izražavanjem neprihvatanja činjenice da je postsocijalistička transformacija u Istočnoj Europi proces kojim su upravljali društveni i politički interesi koji su se većim dijelom nalazili izvan Istočne Europe;
- (2) izražavanjem prava na samoodređenje u budućnosti. (Boyer 2010: 25–26)

Upravo suprotno, intervjui su se prometnuli u svojevrsno svjedočanstvo o početku »produžavanja ortodoksije liberaliziranog tržišta na preostala područja« (Katunarić 2006: 3) poput poljoprivrede, u kojoj se predodžba o uspješnome poljoprivrednom poduzetniku počela izravno sukobljavati s onom o zastarjelom i zaostalom seljaku/poljoprivredniku.

Kapitalizam je za *velike dečke*

Pristupanje Europskoj uniji moji su sugovornici povezivali s utvrđivanjem kapitalističkih vrijednosti u državi. Unija je u intervjuima predstavljala ozbiljan i zahtjevan, ali pravičan sustav, dobro rješenje za svakoga tko »je shvatio život ozbiljno i koji želi da od svojega poštenog rada može dobro živjeti« (Krešimir). Socijalističko je nasljeđe pak proglašavano razlogom zašto je u Hrvatskoj »odgovornost na niskoj granici (...), a nerad caruje još uvijek i naravno da se svi bore za takva radna mjesta« koja se plaćaju iz državnog proračuna jer »kod privatnika (...) postoji odgovornost i (...) mora se odraditi posao« (Krešimir). Povezivan sa sjećanjima na djetinjstvo mojih sugovornika, i sam je socijalizam poprimao djetinje karakteristike: nestašan i naivan, bio je to sustav za koji nitko ozbiljan nije mogao vjerovati da će potrajati jer je bio »naopako« i »krivo« postavljen.

Ako je socijalizam bio lagodan, ali neodrživ, kapitalizam je okrutan, ali nužan. To je igra za *velike dečke* koji su sposobni izboriti se za sebe. Jedan mi je sugovornik tako objašnjavao kako je u kapitalističkom sustavu kakav danas vlada u Hrvatskoj uspjeh moguć samo uz »upornost, upornost, upornost«: »ako sami nešto ne tražimo, nama to nitko neće dati u usta«, odnosno »ako čovjek stoji kod kuće i ništa ne poduzima, nitko mu taj novac neće donijeti džabe« (Vilim).

U intervjuima su se jedna za drugom nizale herojske priče o uspješnom pojedincu, koje su u nekim dijelovima nalikovale na ostvarenje neoliberalne zamisli o građaninu kao samodostatnoj jedinici koja uspijeva u svom poslu unatoč sporoj birokraciji, zastarjelim propisima i korupciji te bez pomoći društva i države.

Uzmimo za primjer način na koji moj sugovornik doživljava poljoprivrednike koji su u ožujku 2010. tijekom prosvjeda zbog državnih poticaja blokirali prometnice traktorima. Riječ je o ljudima kojima je, kako je kazao, »teško raditi«, odnosno kojima je »najlakše izaći s traktorima na ulicu, staviti dvije gajbe piva i...« (Vilim). Taj se moj sugovornik, s druge strane, bavi djelatnošću koju država ne podupire poticajima i zbog toga mu je, kako je kazao, drago.

Ja njih ne žalim zato što ja radim bez bilo kakvog poticaja, i mene nitko ne pita. Ja od nikog ne očekujem, ja u svojoj proizvodnji: ako se mogu nositi, nosim se, ako se ne mogu nositi sa cijenom, s uvjetima, ja sam osuđen da propadnem. Ako sam ja osuđen, zašto je drugima omogućeno kad dođu do kraja da im se pomaže? To isto nije realno. (Vilim)

U pojedinim je intervjuima čak prevladao snažan osjećaj da bi cijela država napredovala kada bi se i drugi građani podjednako predano trudili i radili. Odnosno da je »još jedno 300 Hrvata da prave te farme, Hrvatska ne bi izašla iz krize, ali bi se barem malo pomakla« (Petar).

Kritika je često bila usmjerena na to što seljaci/poljoprivrednici »proizvode jedno te isto i svake godine imaju iste probleme sa pšenicom, s kukuruzom, i ne mogu prodati i cijene su male i opet svake godine ide isto to sijati«. To su »ljudi [koji] samo to znaju, on ne zna niš' drugo u životu« i »njemu dok netko ne dođe i kaže: treba to ovako i ovako, on će to raditi narednih pedeset godina« (Petar). Manjak poduzetnosti, ali i bijeg od rada i obaveza istaknuo je i drugi sugovornik, koji je opisao kako su na nekoj radionici o fondovima Europske unije prisutni seljaci/poljoprivrednici naivno mislili »kako je taj iz Europe donio torbu novaca, i sad će oni dobiti novac za zemlju koju, eto, pukom srećom oni slučajno imaju na tom području, a da neće morati ništa raditi«. A »kad su čuli što sve treba i to da će ipak morat raditi, onda su se oni ohladili i otišli« (Krešimir).

Ja od prvog dana, znači od '92. godine, kad sam ušao u te, rekao bih, poduzetničke vode i biznis, nema sajma, nema... ili okrugli stol, ili bilo koja edukacija vezano za tu djelatnost, da ja nisam tu djelovao, jedino da sam bio bolestan ili spriječen iz nekoga razloga. Znači: glavna stvar što je, treba imati čovjek znanje, ja moram sad znati što mene čeka za dvije-tri godine unaprijed, ja ne mogu dočekati da se zatečem i da kažem: evo, nešto mi je izmaklo, i tako dalje. Znači, čovjek mora biti informiran, mora znati u kojem pravcu ide, mora imati svoje ciljeve u životu i kad to ima, onda tu nema greške. Sigurno da sam drukčiji, da sam uspio što mnogi nisu, a to je da sam dobio ta sredstva. Osim tih sredstava koja sam ja dobio, tu je... Koliko god su ta dva milijuna kuna dobit u ovoj situaciji. A tu je još nešto: da dokažeš mnogima da se jedino tako može ići naprijed, da je to jedini ispravan put. (Krešimir)

Bilo je, međutim, i dijelova razgovora u kojima su moji sugovornici bili više blagonakloni u procjeni odgovornosti seljaka/poljoprivrednika, kao kad su, primjerice, isticali da je za lošu situaciju u hrvatskoj poljoprivredi prije svega kriv sustav koji je »dosad dozvoljavao i omogućavao da nisi trebao plaćati porez, niti si trebao imati legalne dokumente za bilo koju građevinu ili kaj, a sad te u dvije godine traži najedanput sve« (Hrvoje). Isti sugovornik smatra da »nisu ljudi krivi, ljudi su živjeli i ponašali se onako kako je u onom sistemu bilo«, a naglašava i to da je u zahtjevima koje pred hrvatskog poljoprivrednika postavlja EU »puno (...) naučne fantastike«, jer takav sustav traži poljoprivrednika koji je »u svemu prilagodljiv« i koji »o svemu treba imati pojma«.

U analizi međuodnosa ruralnog restrukturiranja, ekonomskog statusa i muških identiteta poduzetoj na temelju intervjuja s mladim farmerima u Irskoj Ní Laoire (2004) još je prije desetak godina zamijetila kako »procesi ekonomskog restrukturiranja koji uključuju proizvodnju ›dobitnika« i ›gubitnika« ostavljaju važne posljedice na konstrukciju identiteta

farmera« (str. 284). Promatrajući te procese kroz rodnu prizmu, autorica razlaže kako se muški identiteti oblikuju na oba pola: ekonomski gubitnici mogu govoriti o svojem poslu kao o načinu života, o teškom radu koji im je »u krvi« i o poslu u kojem nisu radi zarade, nego »iz mnogo dubljih i gotovo duhovnih razloga« (str. 295), što im može pružiti osjećaj moralne nadmoći. Dobitnicima je pak na raspolaganju spremnik značenja koja se povezuju s likom uspješnoga poslovnog muškarca, pa oni vrednuju »širenje, napredak i promjenu« (str. 292) i ističu proširenje farme kao važan dio puta prema uspjehu. U glavnini intervjua u mom istraživanju potvrdila se potonja identifikacija s pobjedničkim polom, a odgovori hrvatskih poljoprivrednih poduzetnika bili su umnogome nalik na objašnjenja irskih farmera kako su uspješni zahvaljujući svojoj sposobnosti prilagodbe, hrabrosti u preuzimanju rizika i hitrosti u prihvaćanju inovacija.⁸

Oni manje uspješni, takozvani prosječni seljaci, u intervjuiima su, baš kao i u prevladavajućemu medijskom diskursu, opisivani kao nesnalažljivi, nepoduzetni i skloni ovisnosti o državnim poticajima,⁹ možda čak i: manje muškarci. U narednom se citatu pristupanje Europskoj uniji prikazuje i kao prekid s *roditeljskom*, napose majčinskom skrbi države za pojedinca, koja je bila svojstvena prethodnom, socijalističkom sustavu.

Ako mi želimo biti u dvorištu te Europe, znači, dio te Europe, mi ćemo imati pravila kao što imaju i oni. Ti jadni naši ljudi, oni ne znaju jer nisu nikad otišli u tu Europu, ne znaju što ih čeka i oni misle da će... on, ako ima petero djece, on biti oslobođen tih uvjeta. Je l', ili otplate kredita ili takvih stvari. Ja znam da to neće biti jer u kapitalizmu nema ljubavi, tu je u pitanju ekonomija, i tu nema, ovaj, nema milosti. I tu... Mi hoćemo biti kapitalistička, dio kapitalizma, i to je... (Vilim)

Rodno obilježene opreke bile su izražene u dijelovima intervjua u kojima se govorilo o odnosu poljoprivrednih poduzetnika prema socijalizmu, ali i konceptu socijalne države općenito. To da se socijalizmu i njegovim devijacijama pripisuju ženski atributi, nije nikakva novost. U kritičkom obračunu sa socijalističkim kljentelizmom Mikloš Biro (2006), primjerice, piše kako je kljentelizam »sindrom ponašanja koji bismo najlakše metaforički opisali kao tendenciju za »višenje o sisi«¹⁰ te da je komunistička država odnjegovala ideju da »nije važno biti vredan ili pametan, već

8 U intervjuiranoj skupini bilo je i iznimaka. Između ostalih, drukčije je stavove iznio i jedini muški sugovornik koji je sebe smatrao seljakom. S druge strane, poljoprivredni poduzetnici koji su izražavali najviše sklonosti poduzetničkom načinu poslovanja i razmišljanja bili su, očekivano, oni ekonomski jači i uspješniji. Razmatranje tih razlika, međutim, zahtijevalo bi zasebnu analizu.

9 Bilo bi, ipak, odviše pojednostavljujuće zaustaviti se na tvrdnji kako je riječ samo o medijskom konstrukt ili o pukom stereotipu. Uspješne analize prilagodbi seljaka poljoprivrednim politikama EU-a, poput već spomenute studije Katy Fox (2011), upućuju na razmatranje štetnih obilježja lokalnih ruralnih zajednica, poput nesklonosti suradnji i udruživanju, međusobnog nepovjerenja, izbjegavanja preuzimanja odgovornosti i jasnoće u dogovorima i komunikaciji.

10 Kurziv je autoričin.

da je mnogo važnije biti *pupčanom vrpcom*¹¹ zakačen za izvor dobrobiti« (str. 25). Iz perspektive pojedinih sugovornika *obični* je seljak/poljoprivrednik uistinu nalikovao na malo dijete: odviše neiskusni i naivan da shvati okrutni kapitalistički svijet u kojem se našao ili pak odviše ovisan o pomoći države-majke da bi se sam izborio za novac koji mu je potreban da preživi. I zato mu u novom sustavu prijete smrt: na hrvatskom će selu jačati oni koji su na vrijeme prihvatili pravila igre, a nestat će oni koji »ne budu dovoljno vodili brigu o svom poslovanju« i koji budu »trošili više nego što zarađuju« (Krešimir).

Tu se pojavljuje još jedna mračna fantazija koja se u pretpristupnom razdoblju u Hrvatskoj provlačila kroz prevladavajući diskurs o hrvatskom selu: riječ je o tvrdnji da će prosječan seljak sa svojim majušnim imanjem i par kravica, nejak i nesposoban da se prilagodi promjenama koje ga čekaju, jednostavno nestati nakon pristupanja EU-u. No pojedine studije o primjeni poljoprivrednih politika EU-a u novijim članicama tu istodobno naivnu i brutalnu tezu pobijaju mnogo složenijom slikom procesa promjena na selu. Unija svojim pristupima koji su, primjerice, usmjereni na sigurnost hrane i zaštitu potrošača iznalazi načine da upravo kapilarno prodre u sve te svinjce i kokošinjce, hambare i štale, i zatim regulira, usustavi i podvrgne nadzoru ono što su seljaci smatrali svojim područjem odlučivanja, možda i samim načinom života. Seljaci pak na različite vidove ograničavanja odgovaraju i neposluhom, izbjegavanjem, prikrivanjem i zamračivanjem, a u tom se procesu otvaraju nove sive zone u kojima koristi mogu imati i korumpirani službenici, i ilegalni trgovci, i krupni kapitalisti (usp. Frelih Larsen 2009; Fox 2011).

Zaključak

Bez obzira na to je li bio predmetom kritike ili suosjećanja, prosječan je hrvatski seljak/poljoprivrednik u intervjuima koje sam vodila često opisivani kao akter djetinjastih osobina: nezreo, neodgovoran i ovisan o tuđoj pomoći. Bio je, također, anakron, i – baš poput socijalizma – pripadao je *prošlim vremenima*. Iritantan ili simpatičan, ali svakako nesposoban za prilagodbu zahtjevima što ih je Europska unija stavila pred selo u pretpristupnom razdoblju, koje su, na dobitničkoj strani, ispunili oni aktivniji, samostalniji, poduzetniji, prilagodljiviji i agresivniji.

Upravo su u dijelovima razgovora o razlikama spram *običnih* seljaka/poljoprivrednika bili izraženi simptomi *kolonizirane misli*, koji su, s jedne strane, pokazivali kako će se »ortodoksija liberaliziranog tržišta« preobličiti kada pristigne na »preostala područja« u društvu, među kojima je jedno od posljednjih upravo poljoprivreda, dok su, istodobno, upućivali na promašenost kulturološke literature »u kojoj periferija figurira kao prostor kojeg navodno najviše muči problem identiteta i pripadnosti« (Katu-

11 Kurziv je autoričin.

narić 2006: 3). Pritiješnjeni rokovima za prijavu i otplatom višemilijunskih kredita, moji sugovornici nisu postavljali pitanja o simboličkom značenju pristupanja Hrvatske EU-u, baš kao što nisu dovodili u pitanje zahtjeve da *poduzimaju korake, smanjuju troškove i sami sebe čine konkurentnima*. Usmjerena na ekonomiju svakodnevnog preživljavanja, perspektiva mojih sugovornika bila je sužena na ono neposredno, na »ovdje i sada«, i iz te je ogoljene perspektive – uvježbane za neprestano procjenjivanje koristi – Europska unija, ruku pod ruku s kapitalizmom, izranjala kao nova zadanost koja ima moć stvaranja dobitnika i gubitnika na hrvatskom selu. Uz još uvijek prisutnu horizontalnu seljačku solidarnost, koja je remetila očekivani poredak lokalne i regionalne simboličke geografije, izražavano je i sažaljenje prema manje snalažljivima i sposobnima te prijezir prema lijenima i nepoduzetnima.

Umjesto da se, poput ostalih istočnoeuropskih tranzicijskih luzera, s nostalgijom sjećaju boljih dana u socijalizmu, iz dobitničke su perspektive *kapitalističke* nevolje s kojima su se susretali tumačene kao izazov vlastitoj snazi i izdržljivosti, kao kušnja koju nadilaze samo posebni. Napokon, u tumačenju prijemčivosti za hiperregulirane prakse EU-a, kao i za nove vrijednosti koje je u ruralne krajeve uveo kapitalizam u obzir valja uzeti i jaz koji se između dvaju sustava otvorio devedesetih, tijekom kojih su poljoprivredni poduzetnici podvrgnuti drilu proizvoljne i košmarne tranzicije. Prekaljenima ili ogrubjelima, možda im je i bespoštedan ili birokratski sitničav poredak bolji izbor od izostanka svakog reda i smisla.

Literatura

- Bakić-Hayden, Milica: »Nesting Orientalism: The Case of Former Yugoslavia«, *Slavic Review* 54 (4), 1995, str. 917-931.
- Biro, Mikloš: *Homo postcommunisticus*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2006.
- Boyer, Dominic: »From Algos to Autonomos: Nostalgic Eastern Europe as Postimperial Mania«, u: Todorova, Maria i Zsuzsa Gille (ur.): *Postcommunist Nostalgia*, Berghahn Books, New York - Oxford, 2010.
- Fox, Katy: *Peasants into European Farmers? EU Integration in the Carpathian Mountains of Romania*, LIT Verlag, Berlin - Münster - Beč - Zürich - London, 2011.
- Franić, Ramona, Bokan, Nataša i Ornella Kumrić: »U očekivanju SAPARD-a: Rješenja EU-a nasuprot domaćim očekivanjima«, *Društvena istraživanja* 16 (4-5), 2007, str. 701-724.
- Franić, Ramona, Kumrić, Ornella i Lari Hadelan: »Utjecaj pridruživanja Europskoj uniji na strateške planove obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava«, *Agronomski glasnik*, br. 2, 2009, str. 161-176.
- Frelih Larsen, Ana: »Semi-subsistence Producers and Biosecurity in the Slovenian Alps«, *Sociologia Ruralis* 49 (4), 2009, str. 330-343.
- Hodžić, A: *Selo kao izbor*, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 2006.
- Ilišin, Vlasta i Ivona Mendeš: »Mladi i Europska unija: percepcija posljedica integracije«, u: Ilišin, Vlasta (ur.): *Mladi Hrvatske i europska integracija*, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 2005.
- Katunarić, Vjeran: »Kolonizirana misao: periferija bez razvojne perspektive?«, *Socijalna ekologija* 15 (1-2), 2006, str. 1-22.
- Kováč, Imre i Eva Kučerová: »The Project Class in Central Europe: The Czech and Hungarian Cases«, *Sociologia Ruralis* 46 (1), 2006, str. 3-21.
- Melegh, Attila: *On the East-West Slope. Globalisation, nationalism, racism and discourses on Central and Eastern Europe*, Central European University Press, Budapest, 2006.
- Mendras, Henri: *Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljaštva*, Globus, Zagreb, 1986.
- Ní Laoire, Cairtriona: »Winners and Losers? Rural restructuring, economic status and masculine identities among young farmers in south-west Ireland«, u: Holloway, Lewis i Moya Kneafsey (ur.): *Geographies of Rural Cultures and Societies*, Ashgate, Aldershot, Hants, 2004.
- Obad, Orlanda: »Prednosti podređenosti, slabosti emancipacije? Kako hrvatski poljoprivredni poduzetnici doživljavaju EU«, *Studia ethnologica Croatica*, br. 24, 2012, str. 147-166.
- Rittig Beljak, Nives, Randić, Mirjana i Orlanda Obad: »Philosophy and Practice of Home-made Food in Croatia«, u: Lysaght, Patricia (ur.): *Time for Food: Everyday Food and Changing Meal Habits in a Global Perspective*, Åbo Academy University Press, Åbo, Finska, 2012.

- Štambuk, Maja: »Selo i modernizacija: kratka povijest nesporazuma«, u: Štambuk, Maja, Rogić, Ivan i Anka Mišetić (ur.): *Prostor iza: Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2002.
- Todorova, Maria: »The Balkans: From Discovery to Invention«, *Slavic Review* 53 (2), 1994, str. 453–482.
- Yurchak, Alexei: »Entrepreneurial Governmentality in post-socialist Russia: a cultural investigation of business practices«, u: Bonell, Victoria i Thomas Gold (ur.): *The New Entrepreneurs of Europe and Asia*, M.E. Sharpe, Armonk, N.Y., 2002.
- Župančić, Milan: »Obiteljska poljoprivredna gospodarstva u Hrvatskoj«, u: Štambuk, Maja, Rogić, Ivan i Anka Mišetić (ur.): *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2002.

Why Do We Hold Our Capitalist Trouble Dearer Than All the Treasures of This World: On Creating Winners and Losers in Croatian Rural Areas

In this article, the author analyses some of the changes that affected Croatian rural areas in the period which preceded the country's accession to the European Union. Within her research on perception of EU in Croatia, the author has conducted a series of semi-structured interviews with the users of EU pre-accession funds in agriculture, such as SAPARD or IPARD. Apart from delineating the notions through which they perceive the EU, these interviews provide an insight into the newly established – both material and symbolic – divisions in the rural areas. On one side, there are „ordinary peasants“ who are perceived as potential losers in the accession process, mainly due to their alleged inadaptability to the EU standards and regulations in agriculture, but, even more, to the general business climate which demands expansion and heartless competition. Participants in this research, whom the author names „agricultural entrepreneurs,“ belong to the other, „winning“ side. They consider themselves to be on the safer side of this process: willing to do the hard work in spite of adverse circumstances and eventually prosper by adhering to the capitalist modes of conducting business. The author points out that the entrepreneurial perspective enticed her interviewees to designate „socialist“ rather than „Balkan“ mentality as the main repository of negative meanings within the Croatian society.